

فتوحات و استقرار عربی-اسلامی در شمال آفریقا و اندلس

عبدالواحد ذنون طه

مترجم: عباس بصیری

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پاییز ۱۴۰۳

طه، عبدالواحد ذنون. -

Taha, Abd al-Wahid Dhannun

الفتح و الاستقرار العربی الاسلامی فی شمال افریقا و الاندلس. فارسی.

فتوحات و استقرار عربی اسلامی در شمال آفریقا و اندلس / عبدالواحد ذنون طه؛ مترجم عباس بصیری. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۳.

نه، ۴۰۷ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۳۰؛ تاریخ اسلام: ۱۵۰)

ISBN: 978-600-298-502-6

بها: ۳۳۲۰۰۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۳۶۹]-۳۸۱؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. مسلمانان--اسپانیا--تاریخ. ۲. Muslims--Spain--History. ۳. آفریقای شمالی--تاریخ--۲۷-۹۲۳ق.

۴. Africa, North -- History -- 647-1517. ۵. اسپانیا--تاریخ--۷۱۱-۱۵۱۶م. ۶. Spain--History -- 711-1516.

الف. بصیری، عباس، ۱۳۶۰-، مترجم. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۹۶۱/۰۲۲

DT۱۹۹

۹۵۲۸۹۴۱

شماره کتابشناسی ملی

فتوحات و استقرار عربی-اسلامی در شمال آفریقا و اندلس

مؤلف: عبدالواحد ذنون طه

مترجم: عباس بصیری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه آرایبی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۳

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۳۳۲۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۰۲-۶

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱-ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، نمابر: ۳۲۱۱۱۳۰۰)

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه‌السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۲۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای دانشجویان رشته «تاریخ» و «تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی» در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و نیز دیگر علاقه‌مندان به مطالعات فرهنگ و تمدن اسلامی تهیه شده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار موردنیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه بر خود لازم می‌داند از مترجم محترم آقای دکتر عباس بصیری و نیز از ارزیاب محترم آیت‌الله محمدهادی یوسفی غروی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

اختصارات	۱
مقدمه مترجم	۵
مقدمه	۱۱

فصل نخست: جغرافیای سیاسی شمال آفریقا و اندلس

۱. شمال آفریقا	۳۵
۲. اسپانیا	۵۹
فصل دوم: فتوحات عربی در شمال آفریقا	۸۹
فصل سوم: فتوحات اسلامی در اسپانیا (اندلس)	۱۳۱
فصل چهارم: استقرار آغازین مسلمانان در اسپانیا	۱۶۹

قسمت نخست: استقرار قبایل عرب

ساکنان نخستین (بلدیون)	۱۷۹
انصار	۱۸۴
الأزد	۱۸۸
غافق	۱۸۹
لخم	۱۹۱
جذام	۱۹۲
معاقر	۱۹۳
تجیب	۱۹۵
حضر موت	۱۹۷
خولان	۱۹۷
ختعم	۱۹۸
بجیله	۱۹۸
مذحج	۱۹۸
مراد	۱۹۹

۲۰۰ عنس
۲۰۰ أود
۲۰۱ سعد العشير
۲۰۱ زبید
۲۰۱ سبأ
۲۰۲ یحصب
۲۰۲ قضاعه
۲۰۴ عذره
۲۰۵ مهره
۲۰۶ هذیل
۲۰۶ تمیم
۲۰۷ قریش
۲۱۱ ضبّه
۲۱۱ مزینه
۲۱۲ نخستین ساکنان قبایل فهم، سلیم، عبس و ذبیان (عشایر منشعب از قیس) در اندلس
۲۱۲ فهم
۲۱۲ سُلیم
۲۱۳ عبس
۲۱۳ ذبیان
۲۱۳ نخستین ساکنان ربیع
۲۱۴ تازهواردان سوری (شامیان)
۲۱۸ ۱. استقرار سپاه دمشق در البیره
۲۱۸ قبایل قیسی
۲۱۸ محارب
۲۱۹ هوازن
۲۱۹ ثقیف
۲۲۰ غطفان
۲۲۰ کعب بن عامر
۲۲۰ قشیر
۲۲۱ نمیر
۲۲۱ مزّه
۲۲۲ فزاره
۲۲۲ سُلیم
۲۲۳ قبایل مضرى در البیره
۲۲۳ تمیم

۲۲۳	أَسَدُ بَنِ خَزِيمَةَ
۲۲۴	أَمِيَّةُ
۲۲۴	قَبَائِلُ رِبِيعَةَ دَرِ الْبَيْرَةِ
۲۲۵	قَبَائِلُ يَمَنَ دَرِ الْبَيْرَةِ
۲۲۵	مَعَاظِرُ
۲۲۶	جَذَامُ
۲۲۶	كَلْبُ
۲۲۶	غَسَانُ
۲۲۷	هَمْدَانُ
۲۲۸	۲. اسْتِقْرَارُ سِپَاهِ حَمَصٍ دَرِ اَشْشِيلِيَّةِ وَ نَبَلَه
۲۲۸	قَبَائِلُ يَمَنِي
۲۲۸	لِخْمُ
۲۳۰	جَمِيْرُ
۲۳۰	أَلْهَانُ
۲۳۱	كَلْبُ
۲۳۲	حَضْرَمَوْتُ
۲۳۴	كَلَاعُ
۲۳۴	يَحْصَبُ
۲۳۵	قَبَائِلُ قَيْسِي دَرِ اَشْشِيلِيَّةِ وَ لَبَلَه
۲۳۵	مَرَّةُ
۲۳۶	غَطْفَانُ
۲۳۶	سَلُولُ
۲۳۶	ثَقِيْفُ
۲۳۶	۳. اسْتِقْرَارُ سِپَاهِ قَنْسَرِيْنِ دَرِ جِيَانِ
۲۳۶	قَبَائِلُ قَيْسِي
۲۳۷	كَلَابُ
۲۳۸	عَقِيْلُ
۲۳۹	قَشِيْرُ
۲۴۰	بَاهَلَةُ
۲۴۰	قَبَائِلُ مَضْرِي دَرِ جِيَانِ
۲۴۰	بَنِيْ أَسَدِ بَنِ خَزِيْمَةَ
۲۴۰	كِنَانَةُ
۲۴۱	قَبَائِلُ رِبِيعَةَ دَرِ جِيَانِ
۲۴۱	قَبَائِلُ يَمَنِي دَرِ جِيَانِ
۲۴۱	شَعْبَانُ

.....	أُصْبِحُ	۲۴۲
.....	طَيْءٌ	۲۴۲
.....	۴. استقرار سپاه فلسطین در شذونه و جزیره الخضراء.....	۲۴۳
.....	۵. استقرار سپاه اردن در ریه، استان مالاگای کنونی (مالقه).....	۲۴۵
.....	الأنصار	۲۴۵
.....	لخم	۲۴۵
.....	جذام	۲۴۶
.....	عامله	۲۴۶
.....	مذحج	۲۴۷
.....	بنی الأشعر	۲۴۷
.....	قضاة	۲۴۷
.....	رعین	۲۴۸
.....	۶. استقرار جند مصر در باجه.....	۲۴۸
.....	۷. استقرار سپاه مصر در تدمیر استان مورسیای کنونی (مرسیه).....	۲۴۹

قسمت دوم: استقرار قبایل بربر

.....	الف) جنوب	۲۵۴
.....	ب) مرکز و غرب [اندلس]	۲۶۳
.....	پ) شرق	۲۶۸
.....	ت) شمال شرق	۲۷۱
.....	ث) شمال و شمال غرب	۲۷۶

فصل پنجم: عصر والیان و بحران داخلی در اندلس-۱

.....	۱. دوره برتری ساکنان نخستین (بلدیون)	۲۸۱
.....	۲. شورش بربرها در شمال آفریقا و اندلس و ورود شامیان	۳۰۳

فصل ششم: عصر والیان و بحران داخلی در اندلس-۲

.....	۱. کشمکش بین شامیان و بلدیون	۳۲۱
.....	۲. ولایت أبوالخطر کلیبی	۳۲۷
.....	۳. سال‌های حاکمیت شبه‌مستقل پایانی	۳۳۳

.....	فصل هفتم: ورود عبدالرحمان اول و تأسیس امارت اموی در اندلس	۳۴۵
.....	فهرست منابع	۳۶۹
.....	منابع دست‌اول	۳۷۰
.....	الف) نسخه‌های خطی عربی	۳۷۰

۳۷۰	ب) منابع لاتین
۳۷۱	پ) منابع عربی تصحیح و چاپ شده
۳۷۶	دوم: منابع جدید (کتب و مقالات)
۳۷۶	الف) منابع عربی
۳۷۷	ب) منابع انگلیسی
۳۷۹	پ) منابع اسپانیایی
۳۸۰	ت) منابع فرانسوی
۳۸۱	ث) منابع پرتغالی
۳۸۱	ج) منابع آلمانی

نمایه‌ها

۳۸۳	نمایه اشخاص
۳۹۲	نمایه مکان
۴۰۰	نمایه قبائل، خاندان و حکومت‌ها

اختصارات

<i>Alfonso III:</i>	Chronicle of Alfonso III.
<i>Chr. 754:</i>	Chronicle of 754.
<i>CHI:</i>	The Cambridge History of Islam.
<i>CMH:</i>	The Cambridge Medieval History.
<i>CTH:</i>	Codex Theodosianus, ed. T. Mommsen and , P. M. Meyer.
<i>Dozy:</i>	Spanish Islam, by Dozy.
<i>Dubler:</i>	Über Berbersiedlungen auf der iberischen Halbinsel, by César E. Dubler.
<i>E.I.¹:</i>	Encyclopaedia of Islam, First edition.
<i>E.I.²:</i>	Encyclopaedia of Islam, New edition.
<i>Gayangos:</i>	The History of the Mohammedan Dynasties in Spain, by P. de Gayangos.
<i>González:</i>	Collectio Canonum Ecclesiae Hispanae, by González.
<i>Isidore S.:</i>	History of the Goths, Vandals and Suevi, by St. Isidore of Seville.
<i>Katz:</i>	The Jews in the Visigothic and Frankish Kingdom of Spain and Gaul. by Solomon Katz.
<i>King:</i>	Law and Society in the Visigothic Kingdom. by P. D. King.
<i>Livermore:</i>	The Origins of Spain and Portugal, by H. V. Livermore.
<i>LV:</i>	Leges Visigothorum. ed. K. Zeumer, Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio I, Hannover and Leipzig, 1902.
<i>Madoz:</i>	Diccionario geográfico —estadístico historico de España y sus posesiones de Ultramar. by P. Madoz.
<i>Mansi:</i>	Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, by G. D. Mansi.
<i>Nasr:</i>	A History of the Maghrib, by J. M. Abun—Nasr.
<i>O Callaghan:</i>	A History of the Medieval Spain. by J. F. O'Callaghan.
<i>Palacios:</i>	Contribución a la toponimia árabe de España, by Asín Palacios.
<i>Palencia:</i>	Historia de la Literatura árabe-española, by Angel González Palencia.

<i>Pons Boigues:</i>	Los historiadores y geógrafos árabe—españoles, by Francisco Pons Boigues.
<i>Provençal:</i>	Histoire de L'Espagne Musulmane, by Lévi-Provençal.
<i>Ribera:</i>	Las tribus árabes en Valencia, by Julián Ribera.
<i>RIEI:</i>	Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos, Madrid.
<i>Saavedra:</i>	Estudio sobre la invasión de los árabes en España, by E. Saavedra.
<i>SGS:</i>	Stroheker, Germanentum und Spätantike, Zürich und Stuttgart, 1965.
<i>Simonet, Glosario:</i>	Glosario de Voces Ibéricas y Latinas, by Simonet.
<i>Thompson:</i>	The Goths in Spain, by E. A. Thompson.
<i>Toledo:</i>	The Councils of Toledo.

الإحاطة: الإحاطة في أخبار غرناطة لابن الخطيب، تحقيق: محمد عبدالله عنان، جزءان.

الإحاطة م. الأسكوريال: مخطوط مكتبة الاسكوريال.

الإحاطة م. تونس: مخطوط المكتبة الوطنية في تونس.

الإحاطة م. مدريد: مخطوط المكتبة الوطنية في مدريد.

الأنصاري: الذيل و التكملة للأنصاري.

الباجي: الخلاصة النقية للباغي.

البكري: المغرب في ذكر بلاد أفريقية و المغرب لابن عبيد البكري.

البلاذري: فتوح البلدان للبلاذري.

التكملة، نشر: الأركون: التكملة لكتاب الصلة لابن الأبار، نشر: الأركون و كونثاليث بالينثيا.

التكملة ط. القاهرة: التكملة لكتاب الصلة لابن الأبار، طبعة عزت العطار.

الجمان: الجمان في مختصر أخبار الزمان لشهاب الدين الفاسي.

الحلل: الحلل السندسية للأندلسي.

الخشني، قضاة: قضاة قرطبة لابن حارث الخشني.

الخشني، طبقات: طبقات المحدثين للخشني.

ابن ابي دينار: المؤمنس في أخبار أفريقية و تونس، لابن ابي دينار.

ذكر بلاد: ذكر بلاد الأندلس، مجهول المؤلف.

ذكر حدود: ذكر حدود بلاد أفريقيه، مجهول المؤلف.

الرازي: أحمد بن موسى الرازي.

الرازي، نشر جاينجوس: La crónica del Moro Rasis

الرازى، نشر سافيدرا: Fragmentos inéditos de la crónica llamada de Moro Rasis
نشره سافيدرا ملحقاً لكتابه عن فتح المسلمين لإسبانيا.

عبيدالله بن صالح (المخطوط) كتاب الأنساب لعبيدالله بن صالح، مخطوط فى الخزانة العامة بالرباط رقم ١٢٧٥ ك.

عبيدالله بن صالح، نص جديد عن فتح العرب للمغرب، تحقيق: ليفى بروفنسال.

أبوالعرب: طبقات علماء أفريقيه و تونس، لأبى العرب.

العمرى، مسالك: مسالك الأبصار، للعمرى.

العمرى، وصف: وصف أفريقية و المغرب و الأندلس، للعمرى.

المالكي: رياض النفوس، للمالكي.

المقتبس، نشر أنطونيا: المقتبس، لابن حيان، نشر أنطونيا.

المقتبس، نشر الحجى: المقتبس، لابن حيان، نشر عبدالرحمن الحجى.

المقتبس، نشر مكى: المقتبس. لابن حيان، نشر محمودعلى مكى.

مقدمه مترجم

یکی از مسیرهایی که مسلمانان در دوران فتوحات برای توسعه قلمرو اسلام در نظر گرفتند، شمال آفریقا بود. پیش‌درآمد ورود مسلمانان به شمال آفریقا، سرزمین مهم مصر بود. پس از فتح مصر بود که گستره وسیعی از اراضی در شمال آفریقا در برابر مسلمانان روی نمود و آنان رو به سوی غرب نهادند و تا اقیانوس اطلس پیشروی کردند. پس از چند دهه حضور مسلمانان در شمال آفریقا که توأم با شورش‌ها و مقاومت‌های ساکنان شمال آفریقا، یعنی بربرها بود، با حرکت ابتکاری فرماندهان حاضر در شمال آفریقا، یعنی موسی بن نصیر و طارق بن زیاد، مسلمانان جبهه دیگری را برای فتوحات در پیش روی خود گشودند که همان اندلس بود. کافی بود مسلمانان از تنگه جبل الطارق بگذرند تا با سرزمینی روبه‌رو شوند که دل‌کندن از آن برای فاتحان سخت باشد. با توجه به وضعیت سیاسی حاکم بر اسپانیا و ضعف حکومت گوت‌ها، امکان پیشروی برای مسلمانان به خوبی فراهم بود. گوت‌ها که خود در اسپانیا در اقلیت بودند، نتوانسته بودند آن‌چنان که باید و شاید با بومیان اسپانیا رابطه تنگاتنگی ایجاد کنند. حمایت‌نکردن بومیان از گوت‌ها در برابر حملات مسلمانان، شاهد خوبی برای این مدعاست. ضمن آنکه نایب‌ت از اقلیت جهودان ساکن در اسپانیا نیز غافل بود؛ اقلیتی که در هر کجا که بودند، در جریان فتوحات، کمک‌حال و دستیار مسلمانان بودند.

هم‌زمانی حضور مسلمانان در شمال آفریقا با دوران ضعف امپراتوری بیزانس، این امکان را برای آنان فراهم آورد تا به راحتی بتوانند بر شمال آفریقا استیلا یابند. هرچند در برخی مناطق، به‌ویژه بخش‌های ساحلی، با مخاطراتی از سوی نیروی دریایی بیزانس روبه‌رو شدند. در واقع، مسلمانان تنها می‌بایست بر مهم‌ترین پایگاه‌های نظامی بیزانس دست می‌یافتند تا کار را یکسره

کنند. رابطه بربرها با نیروهای بیزانسی نیز به گونه‌ای نبود که موجب همدلی و همکاری این دو گروه در برابر مسلمانان شود؛ هرچند به مرور زمان، وقتی بربرها از رفتارهای والیان مسلمان شمال آفریقا به تنگ آمدند و شورش‌هایی علیه مسلمانان ترتیب دادند، از حمایت عوامل بیزانسی نیز بهره‌مند شدند.

بی‌تردید برای شناخت بهتر اوضاع و احوال حاکم بر شمال آفریقا و اندلس، در آستانه فتح آنها، نیازمند بررسی اوضاع اجتماعی و سیاسی حاکم بر این منطقه هستیم. کتاب حاضر یکی از پژوهش‌هایی است که تا حد امکان سعی کرده است ما را با این فضا آشنا سازد. مؤلف کتاب، عبدالواحد ذنون طه، تاریخ‌پژوه و استاد تاریخ در دانشگاه موصل است که تاریخ مغرب و اندلس، حوزه تخصصی اوست. وی در سال ۱۹۴۳ در موصل به دنیا آمد و در ۱۹۶۵ کارشناسی خود را در رشته تاریخ با درجه عالی از دانشکده تربیت دانشگاه بغداد دریافت کرد و در سال ۱۹۷۳ موفق به دریافت مدرک کارشناسی ارشد خود از دانشکده ادبیات دانشگاه بغداد شد. وی پس از چندی معلمی در تل‌کیف (تل‌کیف) و موصل، در سال ۱۹۷۵ به عضویت هیئت وزارت آموزش عالی عراق در آمد. ذنون طه پس از دفاع از رساله دکتری خود در تاریخ مغرب و اندلس در دانشگاه اکستر بریتانیا در ۱۹۷۸، در سال ۱۹۷۹ تدریس خود را در دانشگاه موصل آغاز کرد و پس از چند سال صاحب کرسی تاریخ مغرب و اندلس در این دانشگاه شد. وی ریاست انجمن‌های علمی متعددی را در دانشگاه موصل و دیگر دانشگاه‌های عراق بر عهده داشته و مدتی نیز سردبیر نشریه تربیت و علم دانشکده تربیت دانشگاه موصل بوده است. از آثار مهم این نویسنده، یکی کتاب حاضر با عنوان اصلی الفتح و الاستقرار العربی الاسلامی فی شمال آفریقا و الأندلس است که در واقع رساله دکتری اوست که ترجمه انگلیسی آن را انتشارات راتلج در ۱۹۸۹ در نیویورک^۱ منتشر کرده و سپس ترجمه ایتالیایی آن در ۱۹۹۸ در جنوای ایتالیا به چاپ رسیده است.^۲ برخی دیگر از آثار وی العراق فی عهد حجاج بن یوسف الثقفی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد وی)، دراسات الأندلسیه (المجموعه الأولى)، تاریخ العرب و حضارتهم فی الأندلس (به همراه دیگران)، دراسات فی التاریخ الأندلسی (المجموعه الثانیه)،

1. Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain

2. L'espansione dell'Islam Insediamenti nel nord Africa e in Spagna, ECIG-Edizioni Internazionali, Genova, 1998.

تاریخ المغرب العربی (به همراه دیگران)، حرکت المقاومة العربية الإسلامية فی الأندلس بعد سقوط غرناطه، نشأة تدوین التاريخ العربی فی الأندلس و موسی بن نصیر هست.^۱ در سال ۲۰۲۱ نیز کتاب طریق القدر از این نویسنده به طبع رسیده است که در واقع مجموعه خاطرات و زندگی نامه‌ای از این استاد برجسته عراقی است. نگاه‌های اجمالی بر آثار عبدالواحد ذنون طه نشان می‌دهد حجم اصلی آثار وی مربوط به حوزه شمال آفریقا و بیشتر اندلس است. این موضوع را می‌توان در مقالات او نیز دید. ضمن آنکه وی به تاریخ عراق در دوره اموی و عباسی نیز پرداخته و مقالاتی مرتبط با دوره امویان و عباسیان به رشته تحریر درآورده است.

در کتاب حاضر تلاش شده است تا خواننده با جزئیات از فتوحات مسلمانان در شمال آفریقا و اندلس و مشکلات پیش روی آنان در قرن اول و نیمه نخست قرن دوم هجری در این مناطق اطلاع پیدا کند. نگارنده در فصل نخست، به تفصیل درباره جغرافیای سیاسی شمال آفریقا و اندلس سخن گفته است که از آنجاکه در این فصل به مختصات جغرافیایی این مناطق در دوران حاکمیت رومی‌ها و گوت‌ها پرداخته شده، حائز اهمیت است. به کار گرفتن و شناسایی اسامی مناطق به لاتین نیز از مزایای اطلاعات این کتاب است. مؤلف تلاش کرده تا حد امکان نام‌های امروزی مناطقی را که در منابع از آنها یاد شده، به دست آورد. وی در ادامه در دو فصل به صورت جداگانه به موضوع فتوحات در شمال آفریقا و اندلس، اقدامات فرماندهان و امرای شمال آفریقا در میان فتوحات و نبردهای مهم و سرنوشت‌ساز - چه با بیزانسی‌ها و چه با بربرها - پرداخته و به تفصیل این فتوحات را بررسی کرده است. در فصل چهارم به استقرار مسلمانان در اندلس و مناطقی که در آن ساکن شدند اشاره کرده

۱. از دیگر آثار وی می‌توان به کتاب‌های اصول البحث تاریخی، تاریخ الدولة العربية الإسلامية فی العصر الأموی (به همراه دیگران)، أثر الحضارة العربية الإسلامية فی الفكر الغربی (با همکاری ا. د. عبدالجبار ناجی)، المدخل إلى التاريخ الإسلامي (با همکاری دیگران)، دراسات فی تاریخ و حضارة المشرق، دراسات فی تاریخ و حضارة المغرب، دراسات فی تاریخ و حضارة الأندلس، ابن عذارى المراكشى، الرحلات المتبادلة بين الغرب الإسلامي و المشرق، الإسلام فی المغرب و الأندلس، تراث و شخصیات من الأندلس، تراجم مشرقية و مغربية، مواقف و دراسات فی التاريخ و التراث، مصادر فی تاریخ المغرب و الأندلس: دراسة و تحليل، الأصالة و التأثير: أبحاث فی الفكر و التراث، أبحاث فی تاریخ المغرب و الأندلس و صور من التواصل الحضاری مع المشرق، صور من الإسهام الحضاری لعلماء المسلمين فی التاريخ و التراث اشاره کرد.

است. در دو فصل بعدی نیز به دوره مهمی در تاریخ حضور مسلمانان در اسپانیا، یعنی دوران والیان پرداخته است؛ دوره‌ای که هنوز اندلس از شمال آفریقا جدا نشده و استقلال نیافته بود. این دوره خود آکنده از حوادث پرشماری، از جمله نحوه انتخاب والیان، روابط و مناسبات والیان با شمال آفریقا و حکام آن و دستگاه خلافت، رقابت‌های موجود میان گروه‌های مختلف حاضر در اندلس و نبردهای میان آنان با یکدیگر است. در فصل واپسین کتاب، به نحوه قدرت‌گرفتن عبدالرحمان اول اموی، ملقب به «داخل» و وقایع مهمی که در این راه برای او پیش آمده، اشاره شده است. در واقع قدرت‌گیری عبدالرحمان داخل تقریباً هم‌زمان با روی کار آمدن عباسیان در شرق جهان اسلام است. به این ترتیب، پاره‌ای از جغرافیای جهان اسلام در منتهاالیه مرزهای غربی آن، همچنان در دست امویان باقی ماند و آنان نیز برای چند قرن بر این منطقه حکمرانی کردند.

از نقاط قوت کتاب حاضر این است که تا حد امکان سعی کرده ما را با فضای حاکم بر این مناطق در آستانه فتوحات، و در برخی موارد پیش از آن، آشنا سازد. نویسنده به تقسیم‌بندی مناطق شمال آفریقا براساس نظام اداری رومی و همین‌طور به نحوه اداره سیاسی و نظامی این مناطق پیش از فتوحات اشاره کرده است. با توجه به اینکه مسلمانان از بسیاری از این شیوه‌های اداری رومی در مناطق تحت تصرف خود بهره برده‌اند، این اطلاعات ارزشمند است. داده‌های مربوط به ساکنان اصلی شمال آفریقا، یعنی بربرها نیز اهمیت خاص خود را دارد؛ در این زمینه، اطلاعاتی راجع به وجه تسمیه آنان، معرفی نظام اجتماعی بربرها، معرفی قبایل مهم آنان، نوع معیشت و فعالیت‌های اقتصادی آنان، مناطق استقرار آنان در شمال آفریقا و ارتباطات و تعاملات آنان با بیزانسی‌ها و دیگر ساکنان آفریقا ارائه شده است.

روابط و مناسبات قبیله‌ای، چه پیش از فتوحات و چه پس از آن، نقش مهمی در تاریخ اجتماعی و سیاسی شمال آفریقا در این دوره داشته‌اند؛ شناخت روابط و مناسبات میان دو گروه اصلی قبایل بربر، یعنی بتر و برانس در شمال آفریقا و نیز شناخت روابط و مناسبات حاکم بر عرب‌های حاضر در اندلس، کمک و افری به ما در تحلیل اوضاع این مناطق می‌کند. اینکه ما بدانیم نوع مواجهه بتری‌ها و برانسی‌ها با فاتحان مسلمان چگونه بوده است و فراز و فرودهای روابط آنان را به خوبی درک کنیم، امکان فهم بهتر شورش‌های بربرها در دهه‌های نخستین حضور مسلمانان در شمال آفریقا را برای ما فراهم می‌آورد. برای اینکه بتوانیم مناسبات عرب‌ها

و بربرهای حاضر در اندلس را به خوبی دریابیم، در گام نخست باید بدانیم هریک از این گروه‌ها در چه زمانی وارد اندلس شده‌اند؛ سپس از زمینه و دلایل ورود آنان به این منطقه مطلع شویم و سرانجام، بدانیم هریک از آنان چه نقشی در فتوحات یا برقراری ثبات در اندلس داشته‌اند. پس از کسب این اطلاعات است که درک بروز اختلافات و مناقشات میان قبایل حاضر در اندلس برای ما آسان خواهد بود.

در ارتباط با بخش مهمی از این اثر که به اسپانیا و فتوحات در آن پرداخته، مؤلف به صورت مبسوط اطلاعاتی راجع به وجه تسمیه، نام‌های مختلف اسپانیا در طول تاریخ، ویژگی‌های اقلیمی و جغرافیایی، منابع سطح الارضی و تحت الارضی این منطقه و اقوام ساکن در اسپانیا ارائه کرده است. همچنین از تقسیم‌بندی‌های اداری و سیاسی این منطقه در دوران حکومت رومی‌ها یاد شده است؛ تقسیماتی که حتی در دوره گوت‌ها نیز تداوم یافته بود. در ادامه همین مباحث است که به ساختار سیاسی حاکم بر اسپانیا در زمان سیطره ویزگوت‌ها اشاره شده است. از نکات مهمی که در اطلاعات بخش مربوط به استقرار مسلمانان در اندلس مشاهده می‌شود، اشاره به اصطلاحاتی است که مسلمانان برای مناطق سکونت خود به کار می‌بردند؛ گاهی آنان از شکل معرّب نام‌های لاتین مناطق استفاده می‌کردند و گاهی خود دست به جعل اصطلاح می‌زدند و با توجه به اسامی قبایل عرب یا بربر ساکن در مناطق مختلف، سکونتگاه‌های آنان را نام‌گذاری می‌کردند. از ویژگی‌های مهم و قابل توجه این اثر در مبحث استقرار قبایل عرب در اسپانیا، دسته‌بندی منظمی است که از سکونتگاه‌های این قبایل با نام هر قبیله و افراد مهم آن ارائه شده است. در ادامه نیز مناطق استقرار قبایل بربر را در دسته‌بندی کلی‌تر براساس جهات جغرافیایی بیان کرده است.

پراکندگی جغرافیایی در مناطق شمال آفریقا و اندلس، کار را برای هر پژوهشگری که بخواهد تمام این مناطق را بررسی کند، به دشواری می‌کشاند. نویسنده در این کتاب تمرکز بیشتری بر منطقه اندلس دارد و پس از بررسی وضعیت فتوحات در شمال آفریقا با تفصیل بیشتری به فتوحات و استقرار مسلمانان در اندلس پرداخته است. وی در جریان توضیح درباره استقرار عرب‌ها و بربرها در اندلس، اطلاعات جالب توجهی از قبایل مختلف حاضر در اندلس ارائه کرده است.

یکی دیگر از ویژگی‌های این اثر، تنوع منابع آن است. نویسنده در این اثر از منابع مختلف

تاریخی، جغرافیایی، تراجم و لغت بهره برده است؛ ضمن آنکه تلاش کرده است از پژوهش‌های مختلف به زبان‌های گوناگون اروپایی و نیز زبان عربی استفاده کند. عبدالواحد ذنون طه در مقدمه کتاب، کتاب‌شناسی تفصیلی‌ای از منابع مورد استفاده خود ارائه کرده است.

با توجه به اینکه نگارنده کتاب در مواردی دیدگاه‌های خاورشناسان و پژوهشگران تاریخ اسلام را آورده است، هرازگاهی برخی دیدگاه‌های آنان را به چالش کشیده و انتقادات خود را در آن زمینه‌ها مطرح کرده است؛ از جمله می‌توان به انتقادات وی از دیدگاه‌های حسین مونس، پژوهشگر برجسته تاریخ اسلام اشاره کرد؛ همچنین دیدگاه‌های مستشرقانی مانند راینهارت دوزی، ساویدرا، لوی پروونسال و سانچز البورنوز را نیز ارزیابی و نقد کرده است.

مترجم کتاب تا حد امکان سعی کرده به متن نویسنده وفادار باشد؛ اما با توجه به اینکه ارجاعات کتاب در نسخه اصلی به صورت پیوسته آمده بود و بارها مشاهده شد که پاورقی صفحات با متن مربوط به آنها هماهنگ نیست، سعی شد با دقت به ارجاعات کتاب، به گونه‌ای عمل شود که در متن ترجمه شده، بین ارجاعات و متن، همخوانی وجود داشته باشد. در مواردی نیز اشتباهاتی در متن وجود داشت که مترجم سعی کرده است با توضیحاتی در پاورقی، آنها را اصلاح کند. نسخه اصلی کتاب فاقد نمایه بود؛ بنابراین، مترجم برای استفاده آسان‌تر خوانندگان از متن، نمایه افراد، قبایل، اماکن و کتاب‌های موجود در متن کتاب را استخراج کرده است. آوردن معادل لاتین اماکن نیز از مزیت‌های این اثر است؛ در متن اصلی معادل‌ها در متن آمده بود که در ترجمه به پاورقی‌ها انتقال یافت.

با این حال، به‌رغم دقت بسیاری که در ترجمه کتاب صورت گرفت، بازهم مترجم کار خود را بی‌نقص نمی‌داند و از خوانندگان محترم نیز استدعا دارد با راهنمایی‌های خود نقاط ضعف ترجمه یا اشتباهات موجود در متن را به مترجم کتاب گوشزد فرمایند.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

۲۳ فروردین‌ماه ۱۴۰۱ خورشیدی

۱۰ رمضان المبارک ۱۴۴۳ قمری

مقدمه

تمام مطالب کتاب *جمهرة أنساب العرب*^۱ از ابن حزم، و نیز آنچه المقری از کتاب *فرحة الأنفس* ابن غالب در کتاب خویش آورده است،^۲ در جرگه بهترین منابع درباره استقرار مسلمانان در اسپانیا به شمار می‌آیند؛ با این حال، [اطلاعات این دو کتاب، دست‌اول نیستند؛ زیرا] زمان نگارش آنها فاصله زیادی با زمان فتوحات نخستین دارد؛ علاوه بر آن، ممکن است بعضی از اطلاعات آنها از منابع دیگر اخذ شده باشد. با وجود این، برخی تاریخ‌پژوهان جدید، هنگام وصف نحوه استقرار مسلمانان در اسپانیا، تنها به اطلاعات همین دو منبع بسنده کرده‌اند. اگرچه حسین مونس پژوهش مفصلی درباره عصر نخستین اسلامی در اندلس انجام داده، فقط صفحات اندکی از تحقیق خود را به واقعیت استقرار مسلمانان در اندلس اختصاص داده است.^۳ گیشار^۴ نیز با اینکه اذعان دارد که نمی‌توان تنها با استفاده از یک منبع، پژوهشی بنیادین درباره استقرار عرب‌ها در اسپانیا انجام داد؛ خود وی کوشید تا برای نام‌گذاری قبایل عرب حاضر در اسپانیا یک نظام ترتیب دهد که نقطه عزیمت برای این پژوهش، اطلاعاتی بود که از کتاب ابن الفرضی (*تاریخ علماء الأندلس*)^۵ برگرفته بود؛ با این وجود، همزمان با استفاده از این منبع، خود را از هر گونه استدلال مبتنی بر اطلاعات این منبع بر حذر داشته است.^۶

۱. ابن حزم، *جمهرة أنساب العرب*، تحقیق: عبدالسلام هارون.

۲. المقری، *نفح الطیب*، تحقیق: إحسان عباس، ج ۱، ص ۲۹۰-۲۹۸.

۳. حسین مونس، *فجر الأندلس*، ص ۳۶۷ و صفحات بعدی.

4. P. Guichard

۵. ابن الفرضی، *تاریخ علماء الأندلس*.

6. Cf. P. Guichard, *Al-Andalus*, Barcelona, 1976. pp. 341 ff, 346.

از همین رو برای انجام یک پژوهش تاریخی کامل و توصیفی گسترده از دوران استقرار مسلمانان در آفریقا و اسپانیا، باید از روش متفاوتی بهره برد. در این روش - که اساس پژوهش حاضر نیز هست - از همه منابع عربی مرتبط با عصر نخستین حضور مسلمانان در آفریقا و اندلس و به ویژه کتاب‌های تراجم و انساب استفاده می‌شود؛ علاوه بر این، باید به عامل مهم دیگری نیز توجه کرد - که وجه تمایز این تحقیق نیز به حساب می‌آید - و آن دسته‌بندی طوایف و قبایل مستقر در این منطقه است. با توجه به ترتیب این قبایل، زمان ورود آنها به اسپانیا و ریشه‌های قبیله‌ای‌شان مدنظر قرار گرفته است.

رویدادهای مربوط به فتوحات اسلامی در اندلس و استقرار مسلمانان در این منطقه تقریباً هم‌زمان هستند؛ بنابراین، ضرورت دارد در آغاز این تحقیق به بررسی مفصلی از فتوحات اسلامی پرداخته شود. علاوه بر این موضوع، لازم است تصویری از وضعیت حاکم در شمال آفریقا و اندلس، کمی پیش از فتوحات ارائه کرد. در واقع درک تاریخ عربی-اسلامی در اندلس، بدون توجه کافی به رویدادهای شمال آفریقا، امکان‌پذیر نیست. پیش از فتوحات اسلامی، پیوندهای دوجانبه میان شمال آفریقا و اندلس، به ویژه فعالیت‌های تجاری، طی قرون متمادی برقرار بوده است. پراکندگی بربرها در شمال آفریقا، مناطق نفوذ و سبک زندگی آنان نیز در این کتاب روشن شده است. شاید بتوان درک اوضاع و احوال عمومی، اختلافات اجتماعی و سیاسی در اندلس را نیز در هنگام فتوحات مسلمانان، از لوازم چنین پژوهشی به حساب آورد.

فتح اندلس در نتیجه همکاری قابل توجه عرب‌ها و بربرها حاصل شد؛ بنابراین زمینه‌های این همکاری - که البته پیش‌تر خود را به صورت درگیری‌های طولانی این دو گروه در شمال آفریقا نشان داده بود - در این پژوهش شرح داده خواهد شد. همچنین این پژوهش کوشیده است تا به بررسی وضعیت سپاهیان عرب در شمال آفریقا، از زمانی که به رهبری عمرو بن عاص رهسپار اسکندریه شدند تا زمانی که به سرکردگی موسی بن نصیر و طارق بن زیاد به طنجه رسیدند، پردازد. پس از آن، مسیر عرب‌ها و بربرها، پس از ورود مشترکشان به اندلس و پیشروی تا دورترین اماکن و شیوه‌های استقرارشان در مناطقی که با تلاش زیاد فتح کردند، دنبال شده است. همچنین به روابط فاتحان با ساکنان اصلی اندلس، با دستگاه خلافت اموی و فرمانروای شمال آفریقا و اندلس و نیز فتوحات آنان در جنوب فرانسه، فعالیت‌ها، تلاش‌ها و رقابت‌های داخلی‌شان - چه در میان بزرگان قبایل عرب و چه در میان بربرها - تا پایان عصر

والیان توجه شده است. در پایان نیز زمینه‌هایی که منجر به ورود امیر اموی (عبدالرحمن بن معاویه) و تأسیس حکومت مستقل امویان در سال ۱۳۸ ق (۷۵۶ م) شدند، مورد بررسی قرار گرفته است.

شوربختانه بسیاری از منابع مربوط به تاریخ مسلمانان در اسپانیا بر جای نمانده‌اند. تعداد زیادی از نسخ خطی عربی در سال ۹۵۰ ق (۱۴۹۹ م) به صورت عامدانه نابود شدند. این اقدام در نتیجه «دستور ظالمانه‌ای بود که کاردینال خیمنس^۱ اتخاذ کرد؛ دستوری که باعث سوزانده شدن هشتاد هزار کتاب عربی در میدان‌های عمومی غرناطه شد»^۲. اما باقی نسخ خطی‌ای که از این نابودی در امان ماندند، در مایملک راهبان بی‌فرهنگ یا بر طاقچه‌های کتابخانه‌ها بر جای ماندند، تا اینکه به فرمان فیلیپ دوم (۱۵۵۶-۱۵۹۸ م) گردآوری شدند و در دیر اسکوریال تحت مراقبت قرار گرفتند. این دیر تا به امروز در شمال غربی شهر مادرید پابرجاست.^۳ با وجود این، سه چهارم از کتاب‌های این مجموعه در شعله‌های آتش سوزی سال ۱۰۸۲ ق (۱۶۷۱ م) در اسکوریال سوختند.^۴ چه بسا مهم‌ترین کتاب‌هایی که از بین رفتند، آثار رازی، ابن حیان و نویسندگان مهم اندلس بوده باشند.

با وجود این، پژوهش پیش رو مبنای کار خود را بر تعدادی از آثار برجای مانده از تاریخ مسلمانان در شمال آفریقا و اندلس قرار داده است. در کنار این آثار، از رویدادنگاری‌های اسلامی (حولیات)، کتاب‌های جغرافیا، تراجم و انساب به همراه برخی از منابع مسیحی نخستین به زبان لاتین که تا امروز باقی مانده‌اند، استفاده شده است. همچنین در این پژوهش برخی از پژوهش‌های جدید به زبان عربی و زبان‌های اروپایی به کار گرفته شده‌اند. دلیل این

1. Ximenez

2. Pascual de Gayangos, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, New York, 1964, reprint of London edition 1840-43, vol. I. pp. VIII-IX.

به استناد روبلس (Robles) کسی که شرح حال کاردینال خیمنس را نوشته است، تعداد کتاب‌هایی که سوزانده شد یک میلیون و پنج هزار عدد بوده است! به نظر می‌رسد گایانگوس و به تبع وی نویسنده کتاب دچار اشتباه شده‌اند (م). بنگرید:

Gayangos, vol. I. p. VIII, note 2, cit, *La Rebelión de los Moriscos*, p. 104.

3. Cf. S. M. Imamuddin, "Sources of Muslim History of Spain", *Journal of the Pakistan Historical Society*, I, 1953, p. 358.

4. Gayangos, vol. I, p. IX.

کار ارزیابی دیدگاه‌های عده‌ای از پژوهشگران متأخر و معاصر همچون ساویدرا،^۱ راینهارت دوزی،^۲ لوی پروونسال،^۳ سانچز البورنوز^۴ و حسین مونس است. از تعداد زیادی از تحقیقات نیز برای توضیح نکات معینی از این پژوهش بهره برده‌ام. به صورت ویژه از فرهنگ‌های جغرافیایی، نوشته‌های مربوط به مباحث فقه‌اللغه و نام‌های مکان‌های جغرافیایی و ریشه‌های آنها استفاده کرده‌ام. مهم‌ترین رویدادنگاری‌های لاتینی که آنها را در این پژوهش به کار گرفته‌ام عبارت‌اند از:

Mozarabic Chronicle of 754 که همچنین به نام‌های: *Crónica del pacence* (برای اینکه منسوب به اسقف Isidor Beja, Pax Julia یا Isidoro Pacence است)، *Anónimo de Córdoba* و *Continuatio Hispana* نیز خوانده شده است.^۵

اما اکنون ثابت شده است که این رویدادنگاری ارتباطی با ایزیدور، اسقف شهر باجه^۶ ندارد. بیشتر مطالب را کشیشی گمنام در یکی از کلیساهای طلیطله^۷ نوشته است؛ کسی که چه بسا در اصل یکی از شهروندان قرطبه^۸ بوده که در طلیطله ساکن شده و در این شهر رفت و آمد داشته است.^۹ خاورشناس اسپانیایی، ساویدرا به سادگی وی را «لاتینی ناشناس»^{۱۰} نام نهاده است.^{۱۱} این رویدادنامه دوره زمانی بین تاج‌گذاری امپراتور بیزانس، هراکلیوس در سال

1. Saavedra

2. R. Dozy

3. Lévi –Provençal

4. Sánchez–Albornoz

5. Luis G. de Valdeavellano, *Historia de España*, Madrid, 1968, vol, I. p. 51.

6. Beja

7. Toledo

8. Córdoba

9. Ibid., vol. I. p. 51: Sánchez–Albornoz, *Fuentes de la historia Hispano–Musulmana del Siglo VIII*, Mendoza, 1942, pp. 23–24; R. de Abadal, "El Paso de Septimania del dominio godo al–Franco a través de la invasión Sarracena 720–768", *Cuadernos de Historia de España*, XIX, 1953, p. 9; F. J. Simonet, *Historia de los Mozaràbes de España*, Amsterdam, 1967, reprint of Madrid edition, 1904, p. 231.

10. El Anónimo Latino

11. E. Saavedra, *Estudio sobre la invasión de los árabes en España*, Madrid, 1892, pp. 5–6.

۶۱۱م تا سال ۷۵۴م (۱۳۷ق) را در بر می‌گیرد.^۱ ارزش داده‌های این کتاب تنها مربوط به امپراتوری بیزانس نیست؛ بلکه اطلاعات خوبی از ظهور اسلام و نیز سرزمین ویزیگوت‌ها دارد. نگارنده این رویدادنامه به بی‌طرفی و عینیت‌گرایی وصف می‌شود و رویدادنگاری وی تنها منبع هم‌عصر با زمان فتوحات مسلمانان در اندلس و سال‌های نخستین حکومت آنان در آنجاست. با وجود اینکه گاهی محتوای آن با برخی اشتباهات درآمیخته است، اطلاعات این رویدادنامه درباره‌ی دوره‌ی یادشده، به‌طورقطع، بسیار ارزشمند است. این کتاب بی‌تردید یکی از منابع معتبر و مورد وثوق برای دوران آغازین تاریخ اندلس است؛ زیرا این کتاب در جایگاه یک روایت درست از یک شاهد عینی، جایگاه والایی یافته است.^۲ نویسنده این رویدادنامه به این موضوع اشاره کرده که وی دو کتاب دیگر نیز نوشته است؛ کتاب نخست درباره‌ی کشمکش‌های مسلمانان در اندلس^۳ و کتاب دوم درباره‌ی جنگ‌های یوسف الفهری و باقی‌اللیان پیش از او^۴ بوده است.^۵

نوعی مشابهت و ارتباط میان رویدادنامه‌ی عربی-بیزانسی سال ۷۴۱م^۶ با رویدادنامه‌ی سال ۷۵۴م^۷ که پیش‌تر از آن یاد شد، وجود دارد. چه‌بسا دلیل این مشابهت، هم‌دوره بودن

1. Valdeavellano, op. cit., vol. I. p. 51.

2. Cf. R. Shaw, "The Fall of the Visigothic Power in Spain", *The English Historical Review*, XXI, 1906, pp. 215-16; Ignacio Olagüe, *La revolución islamica en Occidente*, Guadarrama, 1974, p. 442.

مؤلف اخیر نظر دیگری درباره‌ی زمان این رویدادنامه دارد، وی معتقد است این کتاب در پایان قرن نهم و یا آغاز قرن دهم میلادی نگاشته شده است.

3. Epitome Temporum

4. Libro Verborum Deirum Sarculi

۵. Chronicle of 754, pp. 109, 161, 162 (no. 65, 70, 77) چاپ شده در پیوست شماره ۲ در کتاب اخبار مجموعه، تحقیق: لافوینتی القنطرة، مدرید، ۱۸۶۷.

6. The Byzantine-Arab Chronicle of 741 or Crónica Bizantina -Arabe de 741.

همچنین چنین نامیده شده است: Continuator der Biclarense یا Continuatō Byzantina Arabica 741

بنگرید به پیوست اخبار مجموعه شماره (۱)، ص ۱۴۵-۱۴۶. این رویدادنامه همچنین از سوی César E. Dubler با این عنوان منتشر شده است:

"Sobre la Crónica árabe-bizantina de 741 y la influencia bizantina en la península ibérica", *Al -Andalus*, XI, 1946, PP. 283-349.

7. The Chronicle of 754.

نویسندگان ناشناس این دو کتاب (هر دو در نیمه نخست قرن هشتم میلادی زیسته‌اند) و استفاده آنان از منابع یکسان باشد. رویدادنامه مذکور به تاریخ بیزانس و مسلمانان در شرق و در کنار آن به تاریخ ویزیگوت‌ها از زمان مرگ پادشاهشان ریکارد^۱ اشاره دارد؛^۲ همین‌طور به فتوحات اسلامی در اندلس نیز می‌پردازد. برخی از پژوهشگران، نویسنده این رویدادنامه را از اهالی اسکندریه می‌دانند و برخی دیگر بر این باورند که وی از اهالی سوریه بوده است؛ اما دوبلر با نظری نوآورانه بر این باور است که به ناگزیر این نویسنده بایست در محیط فرهنگی اسپانیایی-گوتی زیسته باشد، زیرا همچنان برخی از تأثیرات [فرهنگ] بیزانسی را حفظ کرده است.^۳ واقع‌نمایی تمام و کمال نگارنده در روایاتش از مسلمانان، دوبلر را واداشته است تا این‌گونه استنباط کند که بی‌تردید این مرد به آیین اسلام گرویده بوده و در ساحل جنوب شرقی شبه جزیره ایبری می‌زیسته است.^۴

رویدادنامه آلبلدا^۵ منسوب به دیر آلبلدا در نزدیکی لکرونیو^۶ است؛ جایی که نسخه خطی این رویدادنامه - که در آن خلاصه‌ای از حکومت ویزیگوت‌ها، پادشاهان اوویدو،^۷ پنپلونه^۸ تا سال ۸۸۳م ارائه شده - به دست آمد. این باور وجود دارد که این رویدادنامه را کشیشی از اهالی طلیطله با نام دولسیدیو^۹ نوشته است.^{۱۰} دو بند ۷۷ و ۷۸ از این رویدادنامه به حکومت رودریک (لدریق)^{۱۱} و فتح اندلس به دست مسلمانان تعلق دارد و بند ۷۹ از این رویدادنامه شامل ستونی از نام‌های والیان عرب اندلس می‌شود؛ اما این ستون ناقص است و تواریخی که از

1. Recared

2. See: Valdeavellano, op. cit., vol. I. pp. 50-51.

3. Dubler, op. cit., pp. 296-297.

4. Ibid., pp. 330-331.

5. The Chronicle of Albelda / Chronicon Albeldense

6. Log-roño

7. Oviedo

8. Pamplona

9. Dulcidio

10. Valdeavellano, op. cit., vol. I. p. 51.

11. Roderic

برخی از والیان ارائه شده، بعضاً نادرست است.^۱

رویدادنامه‌ای نیز دربارهٔ آلفونسوی سوم (۸۶۶-۹۱۱م) نوشته شد که خود شخصاً دستور نگارش آن را داد.^۲ این رویدادنامه وقایع دوران حکومت وامبا^۳ (۶۷۲-۶۸۰م) تا عهد آلفونسوی سوم را نیز در بر دارد. دو نسخه از این رویدادنامه وجود دارد: یکی از نسخه‌ها را شاید خود شخص آلفونسوی سوم نوشته باشد و نسخهٔ دوم را کشیش دانشمندی نوشته که برخی ستایش‌ها [از پادشاه] را در متن وارد کرده است. برخی از مطالب این رویدادنامه به لحاظ زمانی از رویدادنامهٔ آلبدا متأخرتر است؛ با این حال، برخی مشابهت‌ها میان این دو وجود دارد.^۴ به هر حال، استفاده از این رویدادنامه برای این پژوهش، به ویژه در بررسی پادشاهان متأخر ویزیگوت، فتوحات اسلامی و جنبش پلاجیوس^۵ در آستوریاس^۶ کاملاً سودمند است.^۷

اما در میان منابع عربی، احمد بن محمد بن موسی رازی (متوفی ۳۴۴ق/۹۵۵م) از بزرگ‌ترین نویسندگانی به شمار می‌آید که دربارهٔ تاریخ اندلس کتاب نگاشته‌اند. زادگاه پدر او شهر ری در ایران بوده که در نیمهٔ قرن سوم (۲۵۰ق/۸۶۴م) برای اهداف تجاری به قرطبه آمده است.^۸ احمد رازی به سبب سهم بسیارش در زمینهٔ تاریخ به تاریخی موسوم شد.^۹ وی نوشته‌های متعددی در مورد تاریخ اندلس دارد. ابن حزم گوید که احمد رازی کتابی دربارهٔ پادشاهان اندلس نگاشت که همان اخبار ملوک الأندلس است. کتاب دیگری نیز در وصف

۱. این رویدادنامه نیز به پیوست شماره (۳) در کتاب اخبار مجموعه به چاپ رسیده است، ص ۱۶۳-۱۶۵:

Chronicle of Albelda

2. *Crónica de Alfonso III / The Chronicle of Alfonso III / La Crónica de Rotense*

3. Wamba

4. Valdeavellano, op. cit., vol. I. p. 51.

5. Pelagius

6. Asturias

7. "La Crónica Rotense", *Chronicle of Alfonso III*, ed: Manuel Gómez-Moreno, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 1000, Madrid, 1932, pp. 609-615.

۸. مقایسه کنید: ابن حیان، المقتبس، تحقیق: محمود علی مکی، ص ۲۶۵-۲۶۹؛ بنگرید: ابن‌البار، التكملة لكتاب الصلوة، ج ۲، ص ۶۷۰؛ المقرئ، نفع الطیب (بروایة ابن حیان)، ج ۳، ص ۱۱۱.

۹. الحمیدی، جذوة المقتبس، القاهرة، ۱۹۶۶، ص ۱۰۴؛ ابن‌الفرضی، تاریخ علماء الأندلس، ق ۱، ص ۴۲؛ المقرئ (بروایة ابن حیان)، ج ۳، ص ۱۱۱.

شهر قرطبه با عنوان کتاب فی صفة قرطبه دارد که در آن نواحی، مناطق و نیز منازل اعیان ساکن در قرطبه وصف شده است.^۱ همچنین وی کتابی پنج جلدی دربارهٔ انساب العرب در اندلس با نام کتاب الاستیعاب فی أنساب مشاهیر أهل الأندلس داشته است.^۲ به این موارد باید کتابش را دربارهٔ بندرها و شهرهای اصلی (معروف) در اندلس، معروف به مسالک الأندلس و کراسیها و أمهات أعیان مدنها و أجنادها الستة و کتابهای بسیار دیگر وی را نیز افزود.^۳ ابن الأبار کتاب دیگری را به نوشته‌های رازی می‌افزاید، این کتاب دربارهٔ موالی مشهور اندلس و عنوان آن کتاب أعیان الموالی است.^۴

این باور وجود دارد که کتاب مسالک الأندلس که رازی آن را به‌طور ویژه برای وصف جغرافیای اندلس گردآوری کرده بود، چیزی جز مقدمهٔ بررسی تاریخی وی در کتاب دیگرش

۱. ابن حزم، رسالة فی فضل الأندلس، مقری آن را در نفع الطیب نقل کرده است، ج ۳، ص ۱۵۶-۱۸۶، بنگرید: ص ۱۷۳؛ الحمیدی، جذوة المقتبس، ص ۱۰۴؛ الضبی، بغیة الملتمس، ص ۱۰۴؛ همچنین بنگرید: F. Pons Boigues, *Los historiadores y geógrafos árabe-espanoles, 800-1450 A.D.*, Amsterdam, 1972, reprint of Madrid edition, 1898, pp. 62-63; A González Palencia, *Historia de la Literatura árabe-espanola*, 2nd edition, Barcelona, 1945, p. 144; C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*.
- عبدالحلیم النجار کتاب بروکلیمان را با عنوان تاریخ الأدب العربی به عربی ترجمه کرده است، القاهرة، ۱۹۶۹، بنگرید: ج ۳، ص ۸۷.
- E. Lévi-Provençal, article "Al-Razi", *Encyclopaedia of Islam*, Iest edition, Leiden, 1913-1934.
- حسین مونس، «الجغرافية و الجغرافيون فی الأندلس»، صحیفة معهد الدراسات الإسلامية فی مدريد، العدد ۸-۷، ۱۹۵۹-۱۹۶۰، ص ۲۵۴-۲۵۵.
- F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden, 1968, p.153.
۲. ابن حزم، رسالة فی فضل الأندلس، ص ۱۷۴؛ الحمیدی، جذوة المقتبس، ص ۱۰۴؛ الضبی، بغیة الملتمس، ص ۱۰۴؛ ابن الأبار، الحلة السیراء، تحقیق: حسین مؤنس، القاهرة، ۱۹۶۳، ج ۱، ص ۲۴۵، ج ۲، ص ۳۶۶؛ الیعمری، الجواب علی الاسئلة فی الفقه، نسخه خطی در کتابخانه اسکوریال، به شماره (۱۱۶۰)، برگه ۹۹ الف؛ همچنین بنگرید به: Pons Boigues, p. 63; Palencia, p. 144; EI. 1, "Al-Razi".
۳. ابن حزم، همان، ص ۱۶۰-۱۶۱؛ الحمیدی، جذوة المقتبس، ص ۱۰۴؛ الضبی، بغیة الملتمس، ص ۱۴۰؛ مؤنس، الجغرافية و الجغرافيون، ص ۲۵۴-۲۵۵. EI 1, "Al-Razi".
۴. ابن الأبار، التکملة، ط. القاهرة، ج ۱، ص ۴۰؛ بروکلیمان، تاریخ الأدب العربی، ج ۳، ص ۸۷؛ Pons Boigues, p. 63.

أخبار ملوک الأندلس نیست. البتہ تنها دو بخش از این کتاب دوگانه بر جای مانده است. یکی از این دو پاره به اسپانیایی ترجمه شده که آن را گایانگوس در ۱۸۵۲م به چاپ رساند^۱ و منندز پیدال^۲ آن را کامل کرد. ^۳ این ترجمه اسپانیایی از نسخه‌ای پرتغالی که کشیشی با نام ژیل پرز^۴ آن را به دستور پادشاه پرتغال، دنیس^۵ (۱۲۷۹-۱۳۲۵م) فراهم آورده بود، اخذ شده است. نیک روشن است که شناخت پرز از زبان عربی اندک بوده است؛ بنابراین، برخی مسلمانان، از جمله فردی با نام معلم محمد وی را یاری کرده‌اند.^۶ در سال ۱۹۵۲م پژوهشگر پرتغالی، لونیس لیندلی سینترا^۷ توانست به متن پرتغالی کاملی از بخش جغرافیای کتاب رازی دست یابد و آن را منتشر کند.^۸ خاورشناس فرانسوی لوی پروونسال نیز این متن را به فرانسوی ترجمه کرد و در مجله اندلس منتشر ساخت.^۹

اما پاره به‌جامانده دیگر از کتاب رازی به زبان لاتین است که ساویدرا آن را در سال ۱۸۹۲م به اسپانیایی ترجمه کرد و ضمیمه پژوهش وی درباره فتوحات اسلامی در اندلس شد.^{۱۰} این پاره از کتاب به‌صورت مشخص پادشاهان متأخر گوت و حرکت‌های نخستین فتوحات اسلامی

-
1. P. Gayangos, "Memoria sobre la autenticidad de la crónica denominada del Moro Rasis, *Memorias de la Real Academia de la Historia*, VIII, 1852.
 2. R. Menéndez Pidal
 3. Catálogo de la Real Biblioteca Manuscritos, crónicas generales de España, Madrid, 1898; مقایسه کنید: حسین مونس، فجر الأندلس، ص ۱۱؛ "Al-Razi": E.I 1, Palencia, p. 144؛ و چاپ جدید و متأخری از رویدادنامه الرازی پدیدار شد با عنوان: Crónica del Moro Rasis که آن را Diego Catalán در سال ۱۹۷۵م در مادرید منتشر ساخت.
 4. Gil Pérez
 5. Dinis
 6. Pons, Boigues, p. 64; Palencia, p. 145; E.I. 1 "Al-Razi".
 7. Luis. F. Lindly Cintra
 8. "Crónica general de España de 1344", edição crítica do texto Português por Luis F. Lindley Cintra, *Academia Portuguesa de Historia*, II, Lisboa, 1952, pp. 39-75.
 9. Lévi-Provençal, "La description de l'Espagne d'Ahmad al-Razi", *Al-Andalus*, I, 1953, pp. 51-108.
 10. See: Saavedra, Apéndice, "Fragmentos inéditos de la crónica llamada del Moro Rasis", pp. 145-154, See also, pp. 8ff.

و مقایسه کنید: حسین مونس، فجر الأندلس، ص ۱۱.

در اندلس تا نبرد تعیین‌کننده میان رودریک (لذریق) و طارق بن زیاد را بررسی کرده است. جزء مکمل این قطعه در بخش تاریخی ترجمه اسپانیایی گایانگوس وجود دارد؛ اما این بخش که تاریخ اندلس از زمان فتح تا دوران حکم دوم (۳۵۰-۳۶۶ق/۹۶۱-۹۷۶م) را در بر دارد، بسیار مختصر است.^۱ با توجه به اینکه این بخش حاوی اشتباهات زیادی است، به تبع آن ارزش اندکی دارد. حتی برخی پژوهشگران جدید منسوب بودن این کتاب به رازی را رد کرده و یا مورد تردید قرار داده‌اند.^۲

در دست نبودن بسیاری از نوشته‌های رازی تقریباً جبران شده است، زیرا بسیاری از روایات وی را نویسندگان دیگر اقتباس و گردآوری کرده‌اند. این اقتباسات بهترین اطلاعات درباره دوران آغازین تاریخ مسلمانان در اندلس و استقرارشان در آنجا را عرضه می‌کنند. کتاب‌های رازی از جمله بهترین منابعی بوده‌اند که مورخان عرب برای نگارش درباره اندلس از آنها بهره برده‌اند. کتاب وی اخبار ملوک الأندلس به صورت خاص منبعی برای کتاب‌های آتی همچون فتح الأندلس،^۳ اخبار مجموعه^۴ و ذکر بلاد الأندلس^۵ به شمار می‌آید. باید افزود که بسیاری از مورخان و جغرافی‌دانان بزرگ همچون ابن حیان، ابن الأبار، ابن اثیر، ابن عذاری، یاقوت حموی، ابن الخطیب، حمیری و المقری از کتاب مذکور رازی بهره‌برداری کرده‌اند.^۶

احمد رازی یکی از سه نفری از اعضای خانواده خویش است که در نگارش تاریخ اندلس سهمیم بوده‌اند. پدرش محمد بن موسی رازی (متوفی ۲۷۳ق/۸۸۶م) تاجری بود که به داشتن اطلاعات گسترده در علوم و فرهنگ عربی شهرت داشت و اشاراتی شده است که وی تألیفی تاریخی با عنوان کتاب الرایات به نگارش درآورده بوده است. نویسنده اندلسی، محمد بن مزین گفته در سال ۴۷۱ق (۱۰۷۸م) در یکی از کتابخانه‌های اشبیلیه (سویل) به کتاب کوچکی با نام

۱. بنگرید: الرازی، چاپ گایانگوس، ص ۶۷-۱۰۰.

۲. Cf. Pons. Boigues: pp. 64-66; Palencia, p. 145.

۳. به قلم Don Joaquín de González به اسپانیایی ترجمه و منتشر شده است، الجزائر، ۱۸۸۹.

۴. به قلم Lafuente y Alcántara به اسپانیایی ترجمه و منتشر شده است، مادرید، ۱۸۶۷.

۵. نسخه خطی در الخزانة العامة در رباط به شماره (۸۵ج)، همچنین نسخه موجود در کاخ سلطنتی در رباط به شماره (۵۵۸).

6. Cf. Sánchez-Albornoz, "Precisiones sobre *Fath al-Andalus RIEI*, IX-X, Madrid, 1961-1962, pp. 10-11.